

A FECSKEPOFÁJÚ Részlet a kutatásösszegző tanulmányból¹

A "tájfajta" kérdése

A fecskepofájú birkával kapcsolatban elsőként is azt a kérdést kell tisztáznunk ebben a tanulmányban, hogy *minek alapján beszélhetünk ilyen tájfajtaról?* A magyar népi állatmegnevezések közt nem csupán a juh külső jegyeit hozták összefüggésbe a *fecske* "mintázatával". Létezett egyebek közt a mangalica sertésfajtán belül is "*fecskehasú*" malac. Utóbbit *nem fajtajegynek* tekintették, csak afféle *egyéni ismertetőjegynek*, amely akár más disznófajtákon vagy egyéb állatfajokon is megjelenhetett.

Mi alapján véljük úgy mégis, hogy a *fecskepofájú birka* esetében *többről van szó*, mint pusztán *külső jegyről*? Miért gondoljuk, hogy a fecskepofájú birkánál nem csupán *egyéni ismertetőjegyről* van szó, hisz még csak azt se mondhatjuk, hogy a *juh fecskepofájúságának* pontos megnyilatkozási formáit a kutatás bármikor is *a teljesség igényével* valaha leírta? Pedig tudjuk, hogy a *szórványos irodalomban* és a *népi tudásban* ezek között *szórzetmintára, fejalakra, általános testalkatra s egyéb tulajdonságokra* vonatkozó ismérvek is vannak?

A helyzetet csak bonyolítja, hogy ha most csupán a *legegyszerűbbnek tűnő* és ezért *a leggyakrabban említett külső tulajdonságot*, a *szórzetmintát*, a névadó "*fecskepofát*" alapul véve megállapítjuk, hogy már ebben se teljes az irodalomban megragadott jegyek lajstroma. *A vonatkozó irodalom mindegyike csak egyik vagy másik jegyre utal*, de *nem összegzi* ezeket, különösen pedig *nem ad semmilyen vizuális gyűjteményt* ezekből a *pofamintázat-elemekből*, noha a *vizuális rögzítésre* (rajz, fénykép, videó) a néprajzi gyűjtőknek már régóta módja van.

Nem is szólva most még *a lehetséges többi fajtajegyről*, amelyek nyilván nem merülnek ki a *pofaszórzet mintázata* mellett a *fejalakban*, a *testalkatban*, különösen pedig nincsenek *tartalmasan* tisztázva az "*egyéb tulajdonságok*" általános összefoglalásában. Ami azonban még ennél is lényegesebb: mindezek miatt nem rendelkezünk e (lehetséges) *fajtajegyeknek* a *lehetséges elem- és változatlajstromával* sem.

Ezt nyilván azért bocsátjuk itt előre, mert egyebek mellett *épp ezt a hiányt is pótolni szándékszunk* e tanulmány keretei között. Ám a kérdés elől már itt se térhetünk ki: vajon miért nem kaptunk idáig a népi állattartással oly sokat és behatóan foglalkozó néprajztudománytól se teljes szóbeli, se részletes vizuális leírást erről *a magyar kultúrterület egy bizonyos részén* olyannyira kedvelt és megbecsült *juhkülönlegességről*? Nyilván azért, mert *akik tartották, azok se tekintették fajtának, s a városi kutatóknak nem is ekként mutatták be*.

Óva intünk azonban e helyt minden hamar ítélettől bárkit, hisz *történetileg* maga az *állattartó nép* sose nevezte pl. "szürkemarhának" a hús- és tejadókat, szekere, ekéje igavonóját, csupán csak "*marhának*". Ha *tejelésre* szánta, *tehénnek* hívta. Ha *tanulásra*, akkor "*tínó*"-nak, s ha *eke* elé akarta betanítani, akkor *ökörnek*, ha *gabonanyomtatásra*, akkor *baromnak*, hiszen a *bar-* gyök és szerteágazó változatai nyelvünkben mind a *nyomásról* szólnak², stb. Hasonló volt a *megnevezési alaphelyzet* a lóval, juhval, disznóval, kecskével, amíg meg nem jelentek "konkurrens" állatfajták a kultúrterületünkön az *etnoszomszédsági érintkezés* vagy *behozatal* útján. Ekkor vált szükségessé a "*szürke*", a "*magyar*", a "*parlagi*", stb. *jelzős névkiegészítés*.

A "*fecskepofájú*" birkamegnevezés körül azonban annak legelső adatolt megjelenésétől kezdve mind a mai napig kísértett egy nagyon is *határozott táji, tájhoz-kötöttségi mozzanat*.

¹ Győri-Nagy S.–Nagy G.: *A Fecskepofájú tájfajta juh leírása és története*. Kézirat, 2018. MÖF-EKI Archivum.

² Győri-Nagy S.: Kultúrjelentések nyelviesülése... In: *Életünk*, 2011/3–4. szám, 152-173. Lásd különösen: 155.

Ez, minthogy egyben *történeti korhoz* is kapcsolódik, nemcsak *területi*, hanem tekintélyes *idődimenziót* is ad ennek a megnevezésnek. Ezzel pedig együtt van az a *két alapmozzanat*, amely a harmadikkal, *a fajtajegyek elemlejtromainak* bemutatásával kiegészítve joggal érdemli ki, hogy *ez a szép és egyben rendkívül hasznos juh fajta elismert tájfajtánkká* lehessen.

A keletkezési és fajtafenntartó táj

Nagy néprajztudósunknak, *Bálint Sándornak* a *Szegedi népélet*³ c. monografikus műve "*Juhászat*" c. részében a kiinduló állapot ugyanúgy az "*idők kódébe vész*", mint ahogy a mezőgazdaság-tudomány állattenyésztési szakirodalmától se kapunk megnyugtató eligazítást. A török megszállás előtti (középkori) juhajtá(ka)t illetően ő sem állít semmit, csak a *juhászat régi délkelet-alföldi jelentőségére* utal egy beszédes, de mégis *közvetett adattal*. Idézzük:

A fejezet rész bevezetőjeként így ír: "A szegedi juhászat nyilvánvalóan már a középkorban virágzott. Az 1522. évi egyházi tizedlejtromban 131 juhsgazdával találkozunk. (475. o.) Ennél az adattól megfoghatóbb, ám a későbbi virágkorok juhszámadatai tükrében kevésbé hihető a következő: "... Szulejmán szultán naplójának tanúsága szerint 1526-ban, amikor Szegedet a török először elfoglalta és kifosztotta, csupán a juhok zsákmányából 50 ezer jutott Ibrahim basának, 20 ezer pedig Iszkander Cselebi defterdártnak" (475. o.).

Mivel a két adat közt csak 4 évnyi a különbség, akár szembesíthetjük is őket egymással. Ha föltételezzük, hogy a juhsgazdánál egyetlen darab állat nem maradt – ami abszurd –, akkor az $50.000+20.000=70.000$ -et 131-gyel osztva *534 juh/juhsgazda* átlagléttszámot kapunk. Ez a vízszabályzások előtti, alföldi magyar tájviszonyok ismeretében teljességgel kizárt.

A *helyi ősfajtá(k)ról*, amely(ek)et a fecskepofájú tájfajta egyik származtató ágának kell tekintsünk, hasonlóan *talányos ismereteket* nyerhetünk az egyébként alapos, adatait felelősen kezelő s értékelő szerzőtől. Ezzel kapcsolatos szövegrészletét így kezdi: "A régi szegedi juhások számos birkaajtát tartottak számon. Ősi hazai nagyszarvú birkaajtá a *magyarjuh*, *magyarbirka*, fiatalon *magyarbárány*, régi meseszövegben *magyarszörű juh*." (482. o.)

Hogy *milyen "régi szegedi juhások"* juhismeretéről lehet szó, azt abból is sejtethetjük, amit főntebb a megnevezési alaphelyzetről és annak jelzős kiegészítéséről mondtunk. A "magyar" jelzők nyilván *szembeállító, megkülönböztető jelzők* egy olyan korban, amikor már nyilvánvalóan léteznek a szegedi tájban másajtá juhok is, amelyek *nem "magyar" ajták*.

A szövegrészlet valóban így is folytatódik: "A XVIII. században honosodik meg a szegedi tájon, elsősorban a Mindszent-algyevi uradalomban a selymes szőrű, fehér merinó ... Népi ... nevei *némötbirka*, *némötjuh*, *némöt birkajuh*, *juhbirka*, *birkajuh*, *bürgejuh*, ... *selyömbirka*. (482. o.). Az előbbieket vonatkozásában érdemes fölfigyelnünk arra, hogy itt jelenik meg az előző szembeállító, megkülönböztető jelzőt indokló másik szembeállító, megkülönböztető jelző, a *német*. S a kort illetően ez már a XVIII. század!

A *későbbi irodalom* tisztázó törekvéseinek hitelessége szempontjából pedig érdemes felidézni azt a teljes zürzavart, amely főntebb a "juh" és a "birka/bürge" szavak *kaotikus keveredését* mutatta e szavak jelzős, ill. összetételes használatában. Ez nyilván nem a kutató tudósemler "elkeveredése", hanem egy *valóságos ajtatekeveredés* kezdetének a *nyelvi megnyilvánulása* abban a *népi tudásban*, amely az *akkori juhajtá-állapotokat* jellemezte.

Ám lássuk tovább ennek a valóságos ajtatekeveredésnek a további megnevezési nyomait Bálint Sándor munkájában: "A merinó és a magyarbirka keresztezéséből származik a *purzsa*, *purzsabirka*, felsötanyai nevéen még *félmerinó*." Más szakirodalomban a purzsáról mást

³ Bálint S.: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Első rész. A Móra F. Múzeum Évkönyve. 1974-75/2.

olvashatunk, ám ezúttal sem ez a fontos. Inkább az, hogy itt találjuk a tény megerősítését, hogy a *névkeveredés* a "némötbirka" meg a "magyarbirka" valóságos keveredését *fedi* a szegedi tájban.

Nyilván igen *naív dolog volna "spontán" folyamatnak* felfognunk ezt a keveredést. A gazdálkodás minden ágában, így az állattartásban is abból kell kiindulni, hogy az *autonóm paraszti gazdálkodás* soha semmit sem utasított el "élből", de soha semmit se fogadott el kritikátlanul. *A parasztember a legnagyobb kísérletezője volt minden idők mezőgazdasági gyakorlatának, ha hagyták.* Minden új növény- és állatfajtát kipróbált, szembesítette tulajdonságait, viselkedését azzal a tájjal, amely a Teremtésben az ő gondjaira volt bízva.

Ez köszön vissza Bálint Sándor alábbi soraiból is: "A *rackabirka* egyenetlen szőrű, a mi tájunkon nem kedvelték. Hosszú szőrű volt az öreg alsótanyaiaktól emlegetett korcsfajta, a *bréca*. Fekete pofájú *cigája*, tanyaiak ajkán *cigáré*, Jázován *cigár*, amely azonban székes legelőkön nem válik be, a dúsabb legelőt kedveli". (482. o.)

A "székes legelő" fogalma a *délalföldi táji adottságok* egyik leglényegesebb elemét emeli szemhatárunkba. Épp azon megfontolások közé, melyek a *paraszti fajtaválogatást* vagy akár *fajtaelegyítést* ebben a tájban mindig is motiválták és motiválják. "Szék"-nek a Duna-Tisza-köz homoktájain azokat az éves ritmusban fölnedvesedő, olykor hónapokon át víz borította, majd hónapokra ismét kiszáradó *lapályokat* nevezik, amelyek felszínközeli talajrétegében, a fűfélék gyökérszójában *talajsó* (sziksó vagy Szeged környékén "széksó") dúsul fel.

Ez a *magas talajsótartalom* nemcsak a "székes legelő" fűfajtáinak szelekcióját vezérli, hanem általában az itt *tenyésző biomassza átlagosnál jóval magasabb sótartalmát* is okozza. Ezért volt a török időkben s az azt követő, új tulajdonrendezések során *messzi tájak kedvenc bérlegeltető vidéke*⁴ – tegyük hozzá mindjárt: elsősorban *növendékgulyák* számára – a *semlyékes lapályrendszerek behálózta kiskunsági "Homokság"*.

A szabályozatlan *Tisza és Duna folyók kiöntései* a kiterjedt árterekben és azok közvetítésével ugyancsak messzire elhatottak ezeken a lapályrendszereken keresztül. Így azt a tényt, hogy az ugyanezen pulzáló vizes tájba tartozó Mindszent-algyeyi uradalom a Mária-Terézia-korban "némötjuhok" (merinó) betelepítéséről döntött, nem lehet csupán "gazdasági modernizáció" címén elintézni.

Egyrészt ugyanerre a korra esik az *első német marhafajta betelepítése* is a "szürke magyar marha" mellett az Eszterháziak nyugat-magyarországi birtokaira. Ettől nyilván az ugyancsak "újszerzeményű" *Pallavicini gróf* se maradhatott el Mindszenten, miközben a még délebbi magyar területekre (a megmaradt magyarság elűzése és az elmenekültek visszatérésének tilalmazása mellett) több hullámban németajkú és más telepeslakosság betelepítése folyik, több hullámban⁵.

Az új lakosok nyilván nem rendelkeznek azokkal a *tájismeretekkel*, amelyek a magukkal hozott, *tájidegen növény- és állatfajták* eredményes tartásához szükségesek. Ezért óriási mértékű a *telepes lakosság mortalitása*, és nyilván a *magával hozott állatfajták elhullása* is. Ennek két *racionális következménye* volt. Az egyik az a törekvés, hogy *változtatni kell ezen a "vad tájon"*, mert minden életet megfertőző (=németül: *verpestet*) és megghiúsítja a remélt hasznot és megélhetést. Ezért indul meg a *vízszabályozás* és a *felszínátalakítás*, amely a "szélfűtta" homokhátak "hegyhúzókkal" való elegyengetését, a *nedves lapályok lecsapolását és feltöltéses kiszáraitását* célozta.

⁴ Lásd pl. Fodor Ferenc: Csólyospálos, 1995:81–101.

⁵ Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. Lásd különösen: 163–177.

A másik következmény, amely ugyancsak a már adott helyzetre alapuló gazdasági racionalitásból fakadt, annak belátása volt, hogy mégis vannak ebben a tájban olyan őshonos növények és állatok, amelyek "bírnák" ezeket a környezeti viszonyokat. A döntés kézenfekvő volt uradalmi szinten is: meg kell kísérelni keresztezni a régi és az új fajtákat, hogy a remélt magasabb tej- és húshozam, a magasabb szaporulat a tájban kialakult tulajdonságok biztos alapjain nyugodhasson.

A két folyamat nyilván nem volt ellentmondásmentes és minden küzdelem nélküli. Ez nem nélkülözötte sem az "izomból való" erőpolitizálást, sem az osztrák ellenreformáció új "szentjeinek" párhuzamos meghonosítását, a sokoldalú "Kulturkampf" raffinált eszközeit sem. Így értékelhető Bálint Sándor azon említése is, hogy 1777-ben az Alföld egyik legrégebbi, a török elleni felszabadító háborúkat túlélte templomában, a Szeged-alsóvárosiban a régi pásztorszent, Dömötör mellett az újnak, Szent Vendelnek is oltárt állítanak.

Nyilván a parasztság se nézi ölbe tett kézzel sem a táj-, sem a táji állatfajták rohamléptekben folyó megváltoztatását. 1779-ben Algyő folyamodvánnyal él az Úriszékhez, hogy *tiltsa el a merinót*. A megokolásban nemcsak a *legelők szűkösségére* hivatkoznak, hanem arra is, hogy *az új juh fajta bűdös, a marha nem legel utána, egyébként is hajlamos a rüh-re, és megfertőzi a hosszú szőrű helyi fajtákat. A határ pedig alkalmasabb a magyar juhnak, mert vizes a föld*. Jellemző: az Úriszék elutasítja a folyamodványt. Ahogy az is, hogy a szegedi főügyésznek 1789-ben már 500 "némőtjuha" legelészik a gyevi uradalom területén. (475-476. o.)

Mindazonáltal működnek a *paraszti fajtakísérletek* is a "bürgejuh" kipróbálására. Ez nyilván ugyanazt az utat járja, mint a fajtaimportőrök belátása, csak éppen egy sokkal *mélyebb és bensőségesebb tájtudás* alapjain. Az *uradalmi juhtartás* azonban (már csak a nagyobb állatlétszámok miatti *magasabb kárrockázat* miatt is) kénytelen volt a lehetőleg *radikális tájszabályzásra nagyobb hangsúlyt* fektetni, s ehhez részint voltak a saját eszközei, részint hamar megteremtődtek a pénzügyi alapjai állami programok formájában is.

Ezzel szemben a *paraszti fajtakísérletek hatalmas előnye* az volt, hogy *kisebb létszámokkal, alacsonyabb kárrockázatok mellett tudott működni annyi "kísérleti műhelyben", ahány paraszti gazdaság, tanya csak létezett a tájban*. Ez a szerves kultúrák adottságaira alapuló gazdálkodás óriási előnye minden központosított, civilizált gazdasággal szemben. *Ezért nem veszít el növény- és állatfajtákat a kultúra gazdasága, s esik meg ez szükségszerűen minden civilizált gazdasággal akár a természeti, akár a gazdasági környezetet tekintjük*. Ezért növeli a kultúra a környezeti fajtagazdagságot, és csökkenti a civilizáció.

Miközben tehát a juhtenyésztésben is zajló *koncentrált fajtaváltás motorjai* a XVIII. századtól az *uradalmak nagygazdaságai* voltak, a *paraszti tanyagazdálkodás* a fontolva haladás, a *környezeti viszonyokhoz való sokszínű, kipróbáló alkalmaz(kod)ás kiegyensúlyozó szerepét gyakorolta nagy területeken, sok-sok kisgazdaság keretei között*. Így és ekkor jelenik meg a *fecskefőjű birka*, anélkül, hogy bárki "fajtnak" tekintette volna.

Dr. Győri-Nagy Sándor/Nagy Gergely, 2018.